

NATYVS DEN 24 APRIL S: A: 1650.
DENATYVS DIE 19 OCTOBRIS A: 1681,
OKTOBER 2018

RENGERS,

ITTERSVM,

UTENBORCH

ISEL MVDENI

WARMELC

OL SENDE

RENGERS

CATER

WARMELO

STICHTING OUDE
GRONINGER KERKEN

VELDOREN

HYR RVST BY SYN ILL. VOOR- OV-
DEREN, DE HOECH EDELE WELGEBOREN
HEER, HERO MORITS RIPPERDA IN SYN
LEVEN. ERF HEER DYCK GRAEF EN

Op zoek naar Hatebrand en zijn relikwieën.
Net als een schaerappel. Verborgenschat-
ten onder het koor van Farmsum

1 De opgraving in de kerk van Farmsum met de gehavende zerken in het schip (2012). Op de voorgrond liggen naast elkaar de Ripperdazerken van 1504, 1474 en 1477. Foto Ko Lenting.

Redmer Alma

127

Net als een aardappel

Verborgene schatten onder het koor van Farmsum

In 2012 en 2013 is in de kerk van Farmsum een dertigtal grafzerken blootgelegd, waaronder twee uit de vijftiende eeuw. Een waardevolle collectie funerair erfgoed is toen voor het nageslacht veiliggesteld. Maar het is in Farmsum net als bij een aardappel: het beste zit nog onder de grond.

Door aarde bedekt

De opgravingen in 2012-2013 hebben veel geleerd over de wijze waarop bij de herbouw 150 jaar eerder met de grafzerken in de kerk is omgegaan. Toen in 1869 de bouwvallige kerk werd vervangen door een nieuw gebouw, koos men voor de eenvoudigste oplossing: de gehele kerkvloer werd bedekt met een halve meter aarde en daaroverheen kwam een nieuwe vloer. Waar de fundamenten van de nieuwe muren en pilaren om ruimte vroegen, sloeg men de grafzerken stuk en liet de resten onder het zand achter. Men nam niet eens de moeite om de holle ruimten onder de zerken te vullen. Daardoor zorgt de laag aarde voor een voortdurende druk,

waardoor de zerken op een gegeven moment knappen. De meeste gevonden stenen hebben hun ondergrondse verblijf dan ook niet onbeschadigd doorstaan en de stenen die zich nog onder de laag aarde bevinden, lopen dagelijks het risico om hetzelfde lot te ondergaan.

In 2012 kwamen bij de restauratie van banken en vloer de grafzerken in het schip van de kerk weer tevoorschijn. Bij de spectaculaire opgraving werden de gevonden zerken gelicht en tegen de kerkmuur geplaatst. Voor de oudste drie zerken van de familie Ripperda, die van 1474, 1477 en 1504, werd een aparte plaats bij de oostmuur ingeruimd. Toen men in 2013 daarvoor de spade in de grond stak, werd het vermoeden

2 De grafzerk van Ocka van den Clooster († 1596) na de vondst. Rechts ligt haar schoondochter Steven Anna van Raesfelt (1627). Foto Ko Lenting.

3 De beschadigde maar fraaie grafzerk van Haye Ripperda uit 1504 na de vondst in 2012. Het fragment rechtsboven werd enkele meters verder onder de aarde aangetroffen.

bevestigd dat de andere zerken van de familie Ripperda zich nog onder de koorvloer moesten bevinden: nog drie Ripperdastenen lagen op hun oorspronkelijke plek, enkel aan de voetzijde afgehakt om ruimte te maken voor de koor-muur van 1869. Twee grafzerken konden veiliggesteld worden; de fraaie grafsteen van Anna Catharina van Munster uit 1623 werd voorlopig weer toegedekt om de ingebruikneming van de kerk niet verder te vertragen.

Bedreigd erfgoed

Ter voorbereiding van toekomstige opgravingen onder de koorvloer is de afgelopen jaren nader onderzoek gedaan om te bepalen wat zich nog onder de koorvloer bevindt. Oude beschrijvingen van de grafzerken zijn helaas spaarzaam overgeleverd, maar toch hebben archieven de nodige gegevens prijsgegeven en in dit artikel doen we hier verslag van. De bewaard gebleven grafzerken van de Ripperda's van Farmsum in andere kerken geven een indruk van de kwaliteit van wat we onder de koorvloer mogen verwachten. In feite zijn de voorwaarden voor het veiligstellen van de Ripperdazerken ideaal: we weten wat we kunnen verwachten en de noodzaak van spoedig ingrijpen wordt bevestigd door de beschadigde toestand van de zerken die in het schip zijn gevonden.

Nog twee vijftiende-eeuwse zerken

De meest spectaculaire vondst tijdens de opgravingen was zonder twiifel die van de drie oudste zerken, van Unico Ripperda († 1474), zijn schoondochter Frouke Onsta († 1477) en zoon Haye Ripperda († 1504). In dit tijdschrift is eerder uitgebreid aandacht aan deze stenen besteed.¹

De oudste vermelding van grafzerken in de kerk te Farmsum danken we aan Eggerick Beninga (1490-1562). In zijn kroniek vermeldt hij het overlijden van de broers Focke en Haye Ripperda en hun echtgenotes. Frouke overleed 'up den dach Urbani' (25 mei) 1477, een datumaanduiding die ook op de in 2012 gevonden zerk voorkomt.² Van Haye vermeldt hij dat deze stierf 'up den dach Nicolai' (6 december).³ Op zijn teruggevonden zerk wordt echter als overlijdensdag 'ipso die Translationis Nicolai' (9 mei) 1504 genoemd, dus niet Sint-Nicolaas zelf maar de overbrenging van zijn relieken. Deze feestdag wordt zelden gebruikt en is blijkbaar ook door Beninga niet begrepen. De vergissing bewijst wel dat hij de grafzerk als bron gebruikte.

Van de andere twee overlijdensberichten lijkt de formulering ook direct ontleend aan grafstenen. Zeker die van Focke Ripperda lijkt letterlijk een randschrift weer te geven: Anno

1 Redmer Alma, 'Drie zerken van de familie Ripperda', *Groninger kerken* 29 (2012) 44, 53-55. De meeste gegevens in dit artikel zijn nader uitgewerkt in: Redmer Alma, *De grafzerken van Farmsum. Grafzerken, doopvont en klokken* (Farmsum 2016³).

2 Eggerik Beninga, *Cronica der Fresen*, ed. L. Hahn (Aurich 1961) I, 362.

3 Beninga, *Cronica*, 442.

Christi 1480 is Focko Ripperda, Unko Ripperden soen, pravest to Loppersum, up den dach Petri et Pauli gesturven.⁴ Bij het overlijden van Ailke Houwerda in 1497 is de formulering iets vrijer, maar de datering lijkt ook van een grafzerk overgenomen te zijn: 'Des sondages vor Hemmelvaerdes dach is fruw Eylke Houwerda, Haie Ripperden huisfruwe, gesturven.'⁵

Dat de Oost-Friese Eggerick Beninga de kerk van Farmsum heeft bezocht, hoeft niet te verbazen. Zijn moeder, Esse Houwerda, was een volle nicht van Ailke Houwerda en daarom zal hij meer dan eens voor het bijwonen van een huwelijk of een andere familiegebeurtenis in Farmsum de Eems zijn overgestoken.

Toen Eilhardus Harkenroth, predikant te Emden, de kroniek van Beninga in 1723 voor het eerst in druk uitgaf, gaf hij in een noot nog wat informatie over enkele grafzerken. Zo geeft hij van de zerk van Fockes en Hayes vader Unico Ripperda († 1474) 'zyn grafschrift in de kerck tho Farmsum'⁶ en bevestigt hij de door Beninga gegeven overlijdensdatum van Haye Ripperda 'gelyk zijne Lyksteen in de Farmsumer kerke angeeft'.⁷ De zerk van Frouke Onsta, die toen ook zichtbaar was, en de andere twee noemt hij niet. Hij zal overigens Farmsum zelf niet bezocht hebben, maar de informatie hebben gekregen van zijn broer die toen predikant in Appingedam was.⁸

Al met al weten we dat dus met zekerheid dat er nóg twee vijftiende-eeuwse zerken in de kerk waren en wellicht nog onder de koorvloer verborgen zijn.

Bole Ripperda

Mogelijk is na het overlijden van Haye Ripperda in 1504 het koor van de kerk ruim vijftig jaar onaangeroerd gebleven. Zijn zoon Bole overleed pas in 1552, twintig jaar na zijn vrouw die bij haar moeder in het Oost-Friese Dornum ter aarde werd besteld. Haar (hergebruikte) grafzerk was in dezelfde gotische stijl als die van haar eerder overleden familieleden. Boles broers en zuster overleden allen in Oost-Friesland en werden daar begraven. Hen hoeven we niet in Farmsum te verwachten.

Er is alle reden om reikhalzend uit te zien naar de grafzerk van Bole Ripperda. Meer nog dan zijn voorouders was hij kosmopolitisch ingesteld. Aanvankelijk voornamelijk partij houdend met graaf Edzard van Oost-Friesland trad hij vanaf rond 1520 vooral op de voorgrond als belangrijkste steunpilaar van de nieuwe heer van de Ommelanden, Karel van

4 Beninga, *Cronica*, 362. Afbeelding uit: E.F. Harkenroth, *Volledige chronyk van Oostfrieslant van Eggerik Beninga* (Emden, 1723), 380.

5 Beninga, *Cronica*, 396. Afbeelding uit: Harkenroth, *Volledige chronyk*, 429.

6 Harkenroth, *Volledige chronyk*, 170.

7 Harkenroth, *Volledige chronyk*, 490.

8 J.I. Harkenroth meldde de transcriptie van de zerk van 1504 in elk geval aan H.B. van dem Appelle te Groß Midlum (Nieders. St.A. Aurich, Dep. 4, inv.nr. IX, 9a, fol. 23v: 'ist 1504 gestorben wie folgende von Pastor Harkenroth mir communicirte Grabschriftt ausweiset ...').

4 Detail van de Pontianusklok te Farmsum (1538), door Gobel Zael. Foto Redmer Alma.

5 Vijzel van Bole Ripperda (1531), door Willem Tolhuys. Foto Marten de Leeuw, collectie Groninger Museum.

6 Grafzerk van Hisse van Dornum († 1530). Foto Ko Lenting.

7 Grafzerk van Eilke Ripperda († 1547) te Hinte, vervaardigd door Vincent Lucas. Foto Ko Lenting.

8 Grafzerk van Frerick Ripperda († 1554) te Hinte, vervaardigd door Vincent Lucas. Foto Ko Lenting.

Gelre. Ook nadat in 1536 Karel V de nieuwe heer werd, bleven de Gelderse contacten van Bole bestaan en verkeerde hij regelmatig buiten de Ommelanden, maar Farmsum bleef zijn voornaamste huis.

Eerder is in dit tijdschrift aandacht besteed aan de fraaie Pontianusklok, de oudste klok met renaissancedecoraties in de provincie Groningen, die onder Bole Ripperda tot stand gekomen is. Zijn naam prijkt ook op de oudste renaissancistische vijzel van heel Noord-Nederland, uit 1531. Beide werkstukken zijn van verschillende gieters. Het feit dat deze beide voorwerpen onder Bole Ripperda zijn ontstaan, doet vermoeden dat hij bij deze introductie van renaissancemotieven een rol heeft gespeeld.

Bole Ripperda overleed zoals gezegd in 1552 en ongetwijfeld werd hij in de kerk van Farmsum begraven. Rond dat jaar overleden de kinderen van zijn broer in het Oost-Friese Hinte: dochter Eilke Ripperda overleed ongehuwd in 1547. Haar broer Frerick Ripperda overleed tijdens een bezoek bij zijn achterneven op de Overijsselse havezate Boxbergen, maar zijn lichaam werd naar Hinte overgebracht. Voor beiden werd een fraaie zerk gemaakt door de in die jaren actieve Friese steenhouwer Vincent Lucas. Vooral de grafsteen van Frerick is, ondanks de beschadigingen, een prachtig werkstuk. Vincent

Lucas maakte in 1545 ook een zerk voor de in 1510 overleden Ailke Houwerda te Uphusen, een neef van Bole Ripperda's moeder.

Waar al deze Oost-Friese familieleden de Leeuwarder steenhouwer wisten te vinden voor een moderne renaissance-stische grafzerk, ligt het voor de hand dat Bole Ripperda ook een steen van deze beroemde kunstenaar gekregen heeft, zeker als Bole inderdaad persoonlijke interesse voor de nieuwe kunststijl koesterde...

Haye Ripperda en Henrica Hackfort

Bole Ripperda werd opgevolgd door zijn zoon Haye, die in 1528 gehuwd was met Henrica van Hackfort. Door dit huwelijk kwam het kasteel Vorden aan de familie Ripperda, dat enige eeuwen in bezit van het geslacht bleef. Hayo verkeerde, meer nog dan zijn vader, vooral in Gelderse kringen en zal veel op Vorden verbleven hebben. In 1558 overleed hij en drie jaar later zijn vrouw. Het is niet bekend waar zij overleden en

9 Grafzerk van Maurits Ripperda († 1636) te Petkum. Foto Redmer Alma.

begraven zijn, al ligt Farmsum als laatste rustplaats voor de hand.

Hun oudste zoon, Maurits, overleed op hoge leeftijd in 1616, zes jaar na zijn vrouw. Zij bewoonden de borg in het Oost-Friese Petkum. Hun fraaie zerken in de kerk van die plaats zijn nog steeds te bewonderen. Wel zal in Farmsum nog tenminste één ongehuwde broer begraven zijn, van wie weinig meer bekend is dan dat hij kort vóór zijn moeder overleed.

Jacob Ripperda en Margaretha van Wisch

Meer weten we over het overlijden van hun broer Jacob Ripperda (ca. 1538-1581) die het huis te Farmsum erfde. Ook hij vond zijn bruid buiten de provincie Groningen. Aan het begin van de Opstand was hij de protestantse en Staatse zaak nog niet zeer toegeneegen, maar na enkele jaren koos hij toch schoorvoetend partij tegen het Spaanse gezag en moest in 1580 de Ommelanden verlaten. Een jaar later overleed hij op

10 Grafzerk van Maria van Wylich († 1610) te Petkum. Foto Ko Lenting.

en Schilwolda, etc.

N° 3583 De 30 Decembris
 stierf die Edele vnde
 veldogetsame Margareta
 van Wjs genant Ripperda
 the Farmsum in de Dam oock
 Ternem vne Petkom &c
 Frow

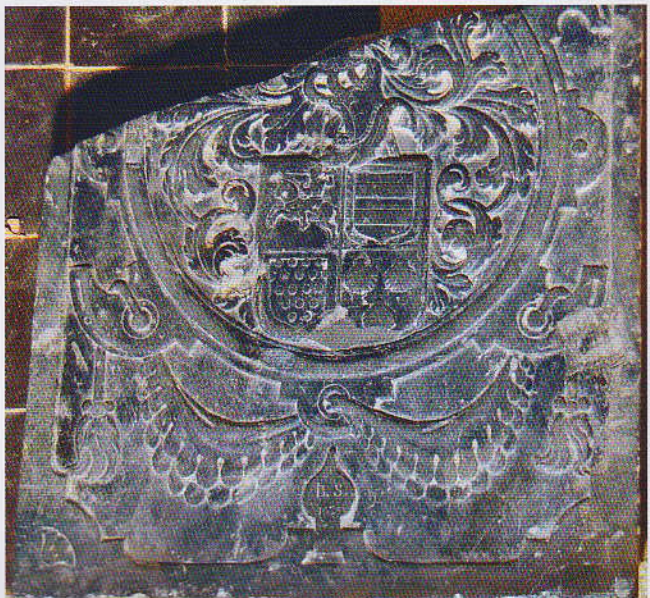
An^o - Dnt - 1583
 De 27 Septembris stierf die Edele
 Ehren Veste
 Jacel. Ripperda to Farmsum Dam Decem
 vnde Petkom etc
 Societick vnde
 Joncker

Dese beiden waer man en frow geweest

11

12

13

14

15

132

27 september 1581 in ballingschap in het Oost-Friese Rysum, waar de weduwe van zijn achterneef Peter Ripperda woonde. Hij werd in de kerk aldaar begraven. Twee jaar later stierf ook zijn dementerende weduwe en stierf 29 december 'in grote elende und swacheit hoeren verstandes'. Haar lichaam werd over de Eems gebracht en stilletjes in Farmsum begraven. De hervormdgezinde balling Abel Eppens vermeldt de heimelijke begrafenis met voldoening; volgens hem was zij 'stedes der gemene sake ongunstich'. Het transport van een lichaam was in deze oorlogsomstandigheden geen sinecure. Eppens beschrijft hoe de protestantse Mello Broersema, hoofdelling te Zandeweer, in 1585 bij Emden stierf. Zijn kinderen wilden het lichaam in Zandeweer ter aarde bestellen, maar bij Uithuizen werd het door enkele pastoors tegengehouden, die geen ketter in de kerk wilden begraven. Broersema stak nogmaals de Eems over en werd in Rysum begraven. Het lijk van Jacob Ripperda werd wel door het leger dat bij Farmsum lag, doorgelaten en bij zijn vrouw bijgezet.⁹

Dat het echtpaar inderdaad in het koor van Farmsum begraven werd, werd zeer onlangs bevestigd door de vondst van hun grafschriften in een achttiende-eeuws afschrift.¹⁰

Anno Domini 1581, Den 27 Septembris starf die Eedele Ehr unde Veste Jakob Ripperda, to Fermsum, Dam, Dornum unde Petkum etc. Hoevelinck unde Joncker

Anno 1583, Den 30 Decembris sterf die Edele unde Veel-dogetsame Margareta van Wis genant Ripperda, tho Farmsum in den Dam, oeck Dornum und Petkum etc. Frow

Het afschrift geeft helaas geen informatie over de decoratie van de steen, maar we kunnen er wel zeker van zijn dat het een steen van hoge kwaliteit zal zijn. Jacob en zijn vrouw lieten één zoon, Joachim, aan wie zijn spaarzaam levende ouders een rijke erfenis nalieten, niet alleen land en huizen, maar ook vele en grote sieraden 'myt duysenden', aldus Abel Eppens.¹¹

Joachim Ripperda en Occa van den Clooster

Na de Reductie in 1594 keerde de rust in Stad en Lande na 25 jaar weer. De oorlogsomstandigheden hadden een zware wissel op de Ommelanden getrokken. Het jonge gezin Ripperda, vader, moeder en de twee zoontjes vestigde zich weer op de voorvaderlijke borg te Farmsum. De verlossing van haar derde kind zou Occa van den Clooster niet overleven. Zij overleed op 5 september 1596 en werd op het koor begraven. Haar grafzerk kwam in 2013 tevoorschijn toen in het oosten van het koor ruimte werd gemaakt om de grafzerk van Frouke Onsta een nieuwe bestemming te geven. De voet van de zerk van Occa bleek in 1869 te zijn afgeslagen om ruimte te maken voor de fundamenten van de nieuwe koormuur. Het hoofdeind had men gelukkig op de oorspronkelijke plaats laten liggen.

Twee jaar later hertrouwde Joachim Ripperda met Elisabeth (ook wel Isabella of Ebel) van Schwartzenberg en Hohenslangenberg uit het Friese Beetgum. Wanneer zij overleden is, is niet bekend. In 1619 overleed Joachim Ripperda maar ook over de details van zijn dood en begrafenis zijn we niet verder ingelicht; ongetwijfeld is ook hij met zijn tweede vrouw op het koor in Farmsum bijgezet.

Jacob Ripperda en zijn echtgenotes

Joachims oudste zoon Jacob (1591-1646) vertrok na zijn derde huwelijk rond 1629 naar het Oost-Friese Rysum en overleed daar in 1646. De tweede zoon Hero Maurits nam de positie in Farmsum over. Toch heeft Jacob een aantal bijzondere sporen in Farmsum nagelaten. Als eerste moet genoemd worden de prachtige deksteen uit 1625 van een grafkelder met het wapen van hem en zijn eerste echtgenote. Het bewijst dat blijkbaar in dat jaar een grafkelder is ingericht onder het koor. De steen is in 1869 ruw westwaarts weggegooid en kwam zo in 2012, onvolledig, onder de vloer van het schip weer tevoorschijn. Het missende stuk van deze fraaie, niet voor niets door de steenhouwer gesigneerde deksteen zal nog onder de koorvloer berusten.

Het is nog een groot raadsel wat voor grafkelder zich onder het koor bevindt en wie daarin bijgezet zijn. Zeker is immers dat Jacobs tweede vrouw en zijn broer, die na 1625 overleden, beiden een fraaie grafsteen in de koorvloer hebben gekregen. Jacobs eerste twee echtgenotes werden in Farmsum begraven. Van zijn eerste vrouw Anna Catharina van Munster kwam de steen in 2013 bij de oostmuur tevoorschijn, maar hij werd toen voorlopig weer met zand bedekt, hoe fraai de grafzerk ook was, in afwachting van verdere opgravingen. Het was immers zeker dat, als hij blootgelegd zou zijn, daarnaast nóg een fraaie steen zou liggen, en daarnaast weer, enzovoorts. Wel werd alvast de steen van de tweede echtgenote,

11 Opschriften van de grafzerken van Jacob Ripperda en zijn vrouw Margaretha van Wisch in de kerk te Farmsum.

12 De in 2013 teruggevonden grafzerk van Occa van den Clooster († 1596). Foto Jan Bulten.

13 Deksteen met het alliantiewapen van Jacob Ripperda en Anna Catharina van Munster uit 1625.

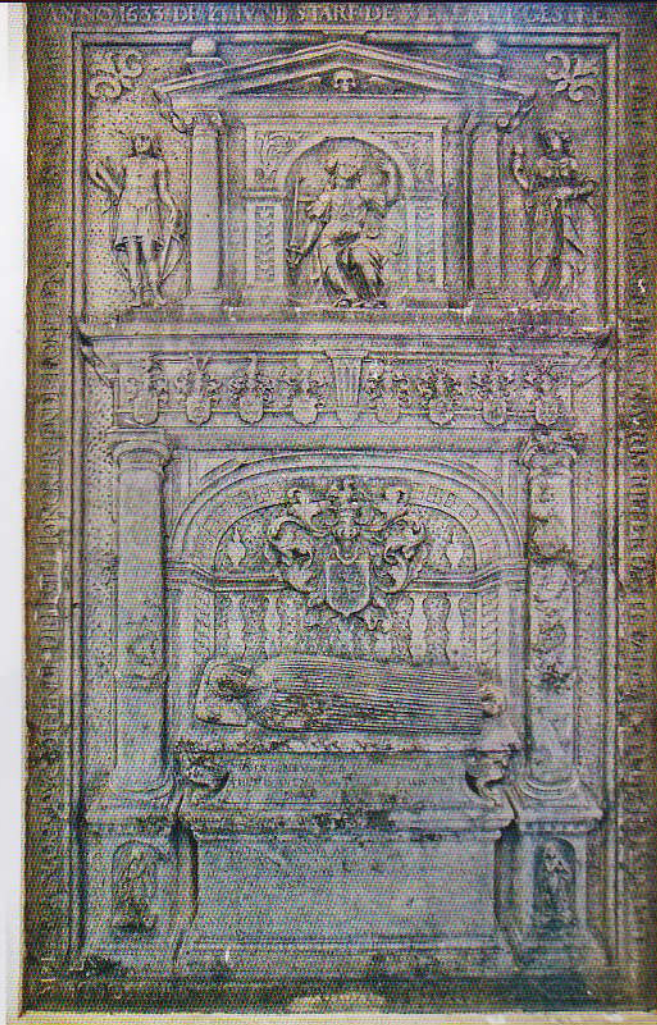
14 De nog onder de koorvloer liggende zerk van Anna Catharina van Munster († 1623), eerste vrouw van Jacob Ripperda. Foto Redmer Alma.

15 De teruggevonden grafzerk van Steven Anna van Raesfelt († 1627), tweede vrouw van Jacob Ripperda.

9 *De kroniek van Abel Eppens to Equart*, J.A. Feith en H. Brugmans edd. (Amsterdam 1911-1912) I, 323, 517, II, 56.

10 Gelders Arch., H.A. Rosendael, inv.nr.

11 *Kroniek Eppens*, II, 56

16

Van de eeuwige Hemels-Croon.
 Grafchrift, op de Ed E, Ioncker: }
Edzart Ripperda,
 Belaes: hier rusten d'eed'le beenen/
 Van Ripperda, die d' Italiaen/
 die Branchrijk en oock wy betweenen/
 Op 't stozten van een gol ghetraen;
 Terwijl dit licht en neerlants wonder
 Ghesteegeen is in 't heyllich licht/
 Alwaer geen storm noch selle donder/
 Hem slaet om t'zalich aengesicht.
 S. V. Griethuyfen.
 Epitaph.

17a

Epitaph.
 Cy Repose EDZARD RIPPERDA,
 Jeune frison, D' illustre Race,
 Dont l' Ame, au Ciel changa de place,
 Le premier D' Aoust qu'il Deceda:
 Renomme', partout, en sa vie,
 Pour vn Soleil de sa patrie.
 C. Fontaine; parisien.

17b

19

Steven Anna van Raesfelt uit 1627, gelicht, eveneens ruw afgehaakt. Vermoedelijk liggen de voeten van deze zerken nog onder de koorvloer verborgen.

Jacob zelf werd in Rysum begraven, maar zijn grafzerk is niet bewaard gebleven. Van zijn twee jong gestorven kinderen zijn tekeningen van de rouwborden in Overijssel overgeleverd. Zijn derde vrouw, Hima Christina van Delen, overleed, volgens latere getuigenissen, in armoede in Emden, nadat ze haar goederen en die van haar beide echtgenoten erdoor gejaagd had.

Hero Maurits Ripperda (ca. 1592-1633) en Anna Margaretha Rengers (ca. 1600-1669)

Over het gezin van Hero Maurits zijn we nauwkeurig ingelicht. Rond 1618 huwde hij de dochter van Edzard Rengers van Hellum. Uit het huwelijk werden tenminste vijf kinderen geboren – zo veel waren althans bij het overlijden van Hero Maurits nog in leven. In 1633 werd hij dodelijk ziek. Op 13 juni maakte hij zijn testament, waarin hij onder zware bedreigingen zijn kinderen, en zijn drie zonen in het bijzonder, opdroeg om hun moeder altijd te eren:

‘soo sij om mijne ende uwe liefde (als ick haer vastelijck toebetrouwe) haer jonge jaeren als mijne weduwe verslijt, soo ghij haer dan in haere ouder in naeme ofte eere turbeert ofte uw tegens dese mijne vaderlijcke wille stelt soo sal het uw niet wel gaen, maer soo ghij mijne wille doet soo sal uw Godt seegenen, dan soo ghij ter contrarie doet, en uwe moeder beweegt tot traenen en dat sij tot Godt klaege, soo wensche ick uw vloeck in plaetse van seegen en het sal uw noch uwe naekomelingen nimmermeer wel gaen’.¹²

Bijzonder is dat wij een afbeelding van hem opgebaard hebben. Zijn rijk versierde grafzerk is in 1869, toen de oude kerkvloer, met alle grafzerken, door aarde bedekt werd en opgehoogd tot het huidige niveau, als enige gelicht en in de nieuwe oostmuur gemetseld. Tot 2012 was dat de enige

grafzerk die in de kerk nog zichtbaar was. We zien hier de 41-jarige jonker in een gestileerd doodshemd, met gesoigneerde snor en baard, omgeven door adellijke wapens en deugden, maar de tot bescheidenheid stemmende tekst ‘Wij en hebben niet in de werelt gebracht. Het is openbaer dat wij daer niet en conen uuth dragen’.¹³

Van de vijf kinderen zullen vier vermoedelijk hun laatste rustplaats bij hun vader gevonden hebben. De oudste dochter, Occa Johanna, overleed na een veelbereisd leven in 1686 in Stockholm en werd in het Oost-Friese Jennelt ter aarde besteld. Haar prachtige grafkist is daar in de grafkelder bewaard gebleven, tot voor kort ten onrechte toegeschreven aan haar schoonvader, de Zweedse veldmaarschalk Dodo von In- und Kniphausen. Haar broer Edzard overleed in Parijs, rond 1655, waar hij tijdens zijn langdurige studie terechtgekomen was. Zijn dood werd door Sibylle van Griethuysen en Claude Fontaine beweend. Beide dichters vervaardigden een grafdicht (‘Hier rusten d’eedle beenen van Ripperda’ en ‘Cy repose Edzard Ripperda’¹⁴), wat doet vermoeden dat men zijn lichaam uit Frankrijk heeft laten overkomen om bij zijn voorvaderen bij te zetten.

Ook de zuster Anna Ripperda werd toegezongen door Sibylle van Griethuysen, die in de jaren dat zij in Appingedam woonde, vanaf 1644, door de jonge Anna en haar moeder gastvrij onthaald werd en ondersteund in haar ontluikende dichterschap. Van Griethuysen wijdt haar een paginalang lofdicht.¹⁵ Anna Ripperda bleef ongehuwd en is op jonge leeftijd overleden, voor zover wij weten in Farmsum.

De jongste zoon Haje overleed een half jaar na zijn vader 15 januari 1634. Hem kennen wij enkel dankzij een troostgedicht dat de Friese dichter Haring van Harinxma tot troost van zijn kortelings verweeuwde moeder schreef naar aanleiding van de dood van ‘dit soete kint, t’vermaeck van yder een, / Dat door sijn klugtigh praet, u deed so dicwils lachen, / Ja wel als ghij bedroeft, het minst om lachen dachtet’.¹⁶

De drie ongehuwde kinderen van Hero Maurits Ripperda zullen ongetwijfeld in Farmsum begraven zijn en we hoeven er niet aan te twifelen dat hun laatste rustplaats in dit cultureel hoogstaande gezin op waardige wijze gemarkeerd werd. Moeder Anna Margaretha Rengers werd begraven in de kerk van haar eigen heerlijkheid, Hellum, waar haar grafzerk nog te bewonderen is.

Joachim Ripperda (ca. 1625-1661) en Anna Helena van Isselmuden (ca. 1630-1679)

De oudste zoon Joachim volgde zijn vader als heer van Farmsum op. Hij werd in Den Haag geboren toen het gezin daar een jaar verbleef. Hij trouwde in 1649 met Anna Helena van

16 De grafzerk van Hero Maurits Ripperda.

17a en 17b Grafdichten op Edzard Ripperda door Sibylle van Griethuysen en Claude Fontaine.

18 Grafkist van Occa Johanna Ripperda in de kerk te Jennelt (Oost-Friesland). Foto Redmer Alma.

19 Grafzerk van Anna Margaretha Rengers, weduwe Ripperda in de kerk te Hellum. Foto Redmer Alma.

12 Nieders.St.A. Aurich, Dep. 4, III g, inv.nr. 6.

13 Haring van Harinxma, *M. Tulli Ciceronis Verroostingje* (Emden 1645) 128-138. Met dank aan Dr. Paul Weßels.

14 Johan Nyenborch, *Graf-pyramyde* (Groningen 1657) 49.

15 Sibylle van Griethuysen, *Spreekende schildery* (Leeuwarden 1646).

16 Van Harinxma, *Verroostingje*, 138-147. Met dank aan Dr. Paul Weßels.

dycken gemaect worder. ... uytgange Carstelen een somer

Anno 1679.

Don 4. Septemb: is de Edole vrouw Anna Helena van Iffelmuiden, Weduwe Ripperda gestorven, en den 9. Septemb: op dinghs-dagh, des Avonts om 8. uijren, in de kercke tot Farmsum begraven.

Anno 1681.

Don 18 Octob: is de Edole Heer Heero Morits Ripperda Heer van Farmsum &c. Vonsterven, en in den Hoore ontslaagen, nae dat hij een tytelangh met een smortliche, en dandigho lichaeml: plaaeg, en quade besoght woor gewoest; is in dese Heerlicheijt vier daeghlang verlijdet, en den 24 Octobi op maendagh, des nachts om 12. uijren, in de kercke tot Farmsum begraven.

20

21

Christophorus ... in hille ... get ... Zieson ... der Gemeenten ... Christus ... Uiterme ... 24 ... Jaaren ... Farmsum 13 ... Christelyk in den Heere ontslaagen den 23. August. 1680 int 6. Jaer syns onder dooms

Anno 1681.
Don 18 Octob: is de Edole Heer Heero Morits Ripperda Heer van Farmsum &c. Vonsterven, en in den Hoore ontslaagen, nae dat hij een tytelangh met een smortliche, en dandigho lichaeml: plaaeg, en quade besoght woor gewoest; is in dese Heerlicheijt vier daeghlang verlijdet, en den 24 Octobi op maendagh, des nachts om 12. uijren, in de kercke tot Farmsum begraven.

22

23

Wens leven was vol angst
vol dand vol onvrede
Diens Ziele rust by God
diens Lichaem in dees reede
Godt heeft my nu bewijst
wan ik was en sondigh volk
Irene Christum erwoerd
als een getrouwe sold

Isselmuden, van de borg Duirsum bij Loppersum. Uit dit huwelijk werd, voor zover bekend, één zoon geboren. Joachim Ripperda vervulde verschillende aanzienlijke ambten, was lid van de Raad van State en gedeputeerde ter Staten-Generaal. In 1660 maakte hij deel uit van een belangrijk gezantschap naar Engeland. Na het protectoraat onder Cromwell werd in dat jaar Karel II als opvolger van zijn onthoofde vader tot koning beroepen. Er was de Republiek veel aan gelegen om een goede relatie met de nieuwe vorst te onderhouden en daarom werd tot een uitzonderlijk cadeau besloten: een collectie van 24 schilderijen en waardevolle kunstvoorwerpen, vooral van beroemde Italiaanse kunstenaars, ter waarde van 80.000 gulden. Het was een van de grootste geschenken die ooit aan een buitenlandse vorst werd gegeven.

In november 1660 kwamen de ambassadeurs, de Amsterdamse burgemeester Simon van Hoorn de Vlissingse Michiel van Gogh en Joachim Ripperda naar Londen. Tezamen met Lodewijk van Nassau-Beverweerd, wiens dochter met de zoon van de Engelse markies van Ormonde getrouwd was, vormden zij bijna twee jaar dit belangrijke gezantschap, waarvoor zij in een huis in Westminster verbleven.

Die tijd mocht Joachim echter niet volmaken: in maart 1661 werd hij ziek, zo zeer dat de artsen adviseerden hem naar het platteland te brengen om daar te herstellen. Hij werd vervoerd naar een huis van de markies van Ormonde in Kingston waar hij op 12 april overleed. Op zijn sterfbed had hij aangegeven in zijn eigen heerlijkheid begraven te willen worden en bij resolutie van de Staten-Generaal werd het toegestaan hem op staatskosten naar Farmsum over te brengen. We hoeven er niet aan te twifelen dat zijn begrafenis daar met grote luister is geschied en hij een passende grafzerk heeft gekregen. In Londen zal weinig aandacht voor zijn overlijden geweest zijn: in die stad stond alles in het teken van de kroning van de nieuwe koning Karel II elf dagen later.

Zijn weduwe overleefde hem achttien jaar en werd op 4 september 1679 in de kerk van Farmsum bijgezet. De grafzerken van dit echtpaar liggen nog verscholen onder de koorvloer in Farmsum.

Hero Maurits Ripperda (1650-1681) en Elisabeth Clant

Bij zijn overlijden liet Joachim Ripperda een tienjarig zontje na. Hij zette de ingezette koers van zijn vader voort om de heerlijkheid Farmsum, die in de eeuwen daarvoor na het overlijden van van Hayo Ripperda in 1504 over de verschillende erfgenamen verdeeld was geraakt, weer samen te brengen en zijn positie als heer verder te versterken. Daarbij gedroeg hij zich als dorpspotentiaat en maakte zich niet bij iedereen geliefd. In 1675 werden twee van zijn koeien op gruwelijke wijze mishandeld en de hooischuur van zijn rentmeester werd in brand gestoken. Een geschil met zijn predikant liep hoog op en Ripperda schijnt hem zelf meermalen met een stok geslagen te hebben toen dominee Severinus

24 Rouwbord voor Elisabeth Clant (1696) in de kerk van Stedum.

Foto Jan Hovinga

20 Aantekening in het doopboek van Weiwerd over de begrafenis van Anna Helena van Isselmuden. Collectie Groninger Archieven.

21 De zerk van ds. Christophorus Knowles te Farmsum, met een grafdicht met de regel 'bevrijdt van 't boos en sondigh volck'. Foto Jan Bulten.

22 Aantekening in het doopboek van Weiwerd over het overlijden en de begrafenis van de laatste heer van Farmsum. Collectie Groninger Archieven.

23 Rouwbord voor Hero Maurits Ripperda (1681). Collectie Fries Museum.

17 Zie verder: J. Bottema, 'Bij de dood van een dorpspotentiaat', *Groningse volksalmanak* (1981) 42-51.

hem toevoegde 'Godt sal mij voor U geweld ende tyrannye bewaren'. Uiteindelijk werd besloten tot een wisseling: Severinus vertrok naar Uitwierde, waar Hero Maurits' schoonvader de scepter zwaaide, en ds. Christophorus Knowles kwam daarvoor naar Farmsum.¹⁷ Daarmee was de eerste kou uit de lucht, maar dat het leven van de nieuwe predikant niet zonder slag of stoot verliep, weten we sinds 2012 door zijn teruggevonden grafzerk. In 1690 overleed de herder na een leven 'vol strijdt, vol elend, vol onwaerde', totdat God hem bevrijdde 'van 't boos en sondigh volck', waarmee zijn Farmsumer schaapjes bedoeld zijn.

Op 31-jarige leeftijd was in 1681 Hero Maurits Ripperda al overleden, 'naedat hij een tijtlangh met een smertlicke en elendighe lichaemlicke plaeghe en quaele besoght waer geweest'. Vier dagen lang luidden de klokken in de zes kerken binnen de heerlijkheid en op maandag 24 oktober werd om middernacht in de kerk van Farmsum begraven 'bij zijn illustere voor-ouderen'. Een fraai rouwbord werd in de kerk opgehangen, thans in de collectie van het Fries Museum, maar sinds kort weer in de Farmsumer kerk te bewonderen. De grafzerk van de laatste Farmsumer heer zal zich nog onder de koorvloer bevinden.¹⁸ Ook zijn jong overleden oudste dochtertje Anna Helena zal daar begraven zijn.

Het einde

De ambities van de laatste Ripperda's te Farmsum hadden een te sterke wissel getrokken op hun kapitaal en de heerlijkheden Farmsum en Hellum en de beide borgen moesten na Hero Maurits' overlijden verkocht worden. Daarmee kwam definitief een einde aan de begrafenissen van Ripperda's in Farmsum.

Hero Maurits liet een weduwe en een dochtertje na. De borg werd verkocht en Elisabeth Clant hertrouwde in 1684

met Albert Lewe op Klinkenberg te Kantens. Zij overleed, voor de tweede maal weduwe geworden, veertig jaar oud in 1696. Haar rouwbord is nog te bewonderen in haar vaders kerk, waar zij ook begraven zal zijn, want de borg van haar tweede echtgenoot onderging na diens dood in 1693 hetzelfde lot als het huis te Farmsum en werd verkocht. De dochter Anna Elisabeth Ripperda (1678-1733) trouwde op achttienjarige leeftijd de luitenant Hillebrand Jacob Gruys en kreeg uitgebreid nageslacht. De banden met Farmsum waren echter definitief verbroken.

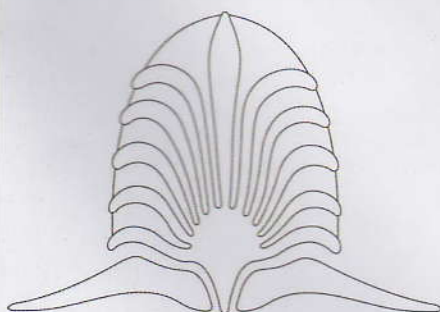
Of de nieuwe bewoners van de borg, de familie Rengers, die tot de sloop in 1811 eigenaar bleven, ooit familieleden in de Farmsumer kerk begraven hebben, is niet bekend. Hun grafzerken en rouwborden vinden we wel terug in Wittewierum en mogelijk hebben zij daar altijd hun doden ter aarde besteld.

Een nieuw leven

In het koor van de kerk bleven de grafzerken van de familie Ripperda achter. Na de herbouw van de kerk in 1869 was slechts één herinnering aan dit geslacht zichtbaar, de grafzerk van Hero Maurits Ripperda. Vijf jaar geleden zijn bij de opgravingen een zestal stenen gered en deze pronken nu weer in de kerk. Dat er echter nog veel meer schatten onder de koorvloer verborgen liggen die de moeite waard zijn om veilig te stellen, hopen we in het voorgaande overtuigend te hebben aangetoond.

Redmer Alma (mail@redmeralma.nl) studeerde wiskunde en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en bereidt een proefschrift voor over de Ommelander adel in de late middeleeuwen.

¹⁸ De grafzerk ('de sark') wordt halverwege de 18de eeuw beschreven door Willem van Haersolte, maar het is de vraag of hij hier niet het rouwbord voor ogen had.

HOLSTEIN
restaurant architectuur

www.holstein-restaurant.nl

groninger identiteit

waarnemen
herkennen
ontwerpen
realiseren
opleveren
&
behouden

mariakerk oosterwijtwerd

